საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ქართული ენციკლოპედიის ი. აბაშიძის სახელობის მთავარი სამეცნიერო რედაქცია

ისტორიული გეოგრაფია

ისტორიული გეოგრაფია, ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი დარგი. შეისწავლის საზ-ბის განვითარების ისტ. პროცესის გეოგრაფიულ ასპექტებს. ი. გ. იკვლევს წარსული ეპოქების ფიზიკურ გეოგრაფიას (ადამიანის და გეოგრ. გარემოს ურთიერთდამოკიდებულება), მოსახლეობის გეოგრაფიას (ამა თუ იმ ტერიტორიის ან ქვეყნის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა, სხვადასხვა ტომთა ლოკალიზაცია, მიგრაციები...), ეკონომიკურ გეოგრაფიას (სამეურნეო რაიონები, სავაჭრო-ეკონ. ცენტრები, შიდა და საგარეო ეკონ. ურთიერთობა, გზები) და *პოლიტ.* გეოგრაფიას (*პოლიტ.* საზღვრები, შიდა ადმ. დანაწილება, *პოლიტ.* ცენტრები...).

საზოგადოების წარმოქმნასთან ერთად წარმოიქმნა მისი ატრიბუტი ისტ.-გეოგრაფიული ტერიტორია, რ-იც ამ უკანასკნელის განვითარებასთან ერთად იცვლებოდა სივრცობრივად და შინაარსობრივად, პოლიტიკურად და ეკონომიკურად, სოციალურად, კულტურულად და ეთნიკურად. ი. გ-ის მიზანია ამ ცვლილებათა რეგისტრირება საზ-ბის განვითარების ძირითად ეტაპზე და მათი გამომწვევი მიზეზების დადგენა. ი. გ. იკვლევს ამა თუ იმ სოციუმის, ქვეყნის თუ სახელმწიფოს ტერიტორიის ჩამოყალიბების პროცესს, მისი ტერიტორიის სტრუქტურას და ამ უკანასკნელის ცვლილებებს დროთა განმავლობაში.

ისტ.-გეოგრაფიული კვლევა-ძიების ელემენტები (ტერიტორიის საზღვრების დადგენა თუ მისი ცვლილებები, მნიშვნელოვანი *პოლიტ.* თუ ეკონ. ცენტრების ლოკალიზაცია, ეთნიკური ვითარება და სხვ.) ისევე ძველია, როგორც თვით ისტორია, მაგრამ მისი მეცნიერებად ჩამოყალიბება დაკავშირებულია XVI ს. II ნახ-ის ფლამანდიელი გეოგრაფის ა. ორტელიუსის სახელთან, რ-მაც შექმნა ძველი სამყაროს ქვეყნების მსოფლიოში პირველი ისტ. ატლასი. იგი თავისი და სხვების მიერ შედგენილ 70 რუკას შეიცავს მათზე

თანდართული მოკლე განმარტებითი ტექსტებით. მანვე „გეოგრაფია ისტორიის თვალებად" გამოაცხადა და ამდენად, ი. გ. ისტ. მეცნიერების დამხმარე დისციპლინათა რიგში ჩააყენა.

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი ისტ.-გეოგრაფიული კვლევა-ძიების დასაწყისი ლეონტი მროველს უკავშირდება (XI ს.), რ-მაც პირველმა შეიმუშავა მთელი კავკასიის და მისი მოსახლეობის ისტ.-გეოგრაფიული და ისტ.-ეთნიკური კონცეფცია. ამ დარგის მეორე ბრწყინვალე წარმომადგენელი ვახუშტი ბაგრატიონია (XVIII ს.). მან პირველმა შექმნა საქართველოს „ისტორიული ატლასები" და ა. ორტელიუსის მსგავსად გეოგრაფია ისტორიის სამსახურში ჩააყენა.

XIX ს-სა და XX ს. დასაწყისში საქართველოს ი. გ-ის პრობლემატიკას წარმატებით იკვლევდნენ პ. იოსელიანი, მ. ბროსე, დ. ბაქრაძე, ე. თაყაიშვილი, ნ. მარი, მაგრამ ამ დარგის განვითარებას განსაკუთრებული ღვაწლი დასდო ქართული ისტ. მეცნიერების ფუძემდებელმა ივ. ჯავახიშვილმა. მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ამ დარგის განვითარებაში XX ს. ისტორიკოსებმაც (ს. კაკაბაძე, ს. ჯანაშია).

იშვიათი გამონაკლისის გარდა (ლ. მუსხელიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი), სულ უკანასკნელ დრომდე ისტ.-გეოგრაფიული კვლევაძიების სარბიელი მეტად ვიწრო იყო და, ფაქტობრივად, იფარგლებოდა ქვეყნის გარეპოლიტიკური და შიდაადმინისტრაციული საზღვრების დადგენით, ამა თუ იმ მნიშვნელოვანი პუნქტის იდენტიფიკაციით, დროთა ვითარებაში ქვეყნის საზღვრების თუ *პოლიტ.* ცენტრების ცვალებადობის, სხვადასხვა ტომთა ლოკალიზაცთუ მიგრაციის და სხვა მსგავსი საკითხებით. ამდენად, ი. გ-ის პრობლემატიკა ძირითადად *პოლიტ.* სფეროს მოიცავდა და ისტ. მეცნიერების დამხმარე სამეცნ. დისციპლინის როლში გამოდიოდა.

ამჟამად ვითარება არსებითად არის შეცვლილი. ი. გ-ის კომპეტენციის სფერო გაიზარდა და მისი კვლევის თვალსაწიერში, პოლიტ. და ეთნიკურ თემატიკასთან ერთად, სოც. და ეკონ. პრობლემატიკაც მოექცა. ეს არსებითი მეტამორფოზი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ნ. ბერძენიშვილის სახელთანაა დაკავშირებული.

ყოველი საზოგადოება მოცემულ დროს მოცემულ ტერიტორიაზე ტოვებს თავისი ცხოვრების ნაკვალევს ნამოსახლარების, სამეურნეო, თავდაცვითი თუ საკულტო ნაგებობების, ტოპონიმიკისა და სხვათა სახით. ი. გ-ის ამოცანაა წარმოაჩინოს საზ. ცხოვრების ეს ნაკვალევი და დაადგინოს კანონზომიერი კავშირი ამ ნაკვალევსა და შესაბამისი საზ. ცხოვრების საფეხურებს შორის. ყოველ საზოგადოებრივ ორგანიზმს თავისი შიდატერიტორიული სტრუქტურა აქვს, რ-იც, როგორც აღვნიშნეთ, ისტ. პროცესის შედეგად განუხრელად იცვლება და განპირობებულია საზ-ბის განვითარების შინაგანი და გარეგანი ფაქტორებით. ამ შიდატერიტორიული სტრუქტურის მუდმივცვალებადი ერთეულის

აღსანიშნავად ნ. ბერძენიშვილმა სამეცნ. მიმოქცევაში შემოიტანა ძველი ქართული ტერმინი – „ქვეყანა". მისი თვალსაზრისით, ისტ.-გეოგრაფიული „ქვეყანა" ეწოდება იმ ფიზიკურ მიწა-წყალს, რ-იც ამა თუ იმ დროს, ამა თუ იმ საზ-ბის (გვარის, ტომის, სოფლის, თემის, ხალხის, ერის) აუცილებელი საწარმოო, სამეურნეო სარბიელია. „ქვეყანა" ისტ. კატეგორიაა, რამდენადაც საზოგადოებრივი განვითარების ყოველ საფეხურს თავისი შესატყვისი „ქვეყანა" ახასიათებს. სამეცნ. დისციპლინა, რ-იც ამგვარ „ქვეყნებს" ავლენს და სწავლობს, არის სწორედ ი. გ.

ამგვარად, ი. გ-ის საგანი ადამიანის ამა თუ იმ საზ. განვითარებისათვის დამახასიათებელი ესა თუ ის ტერიტ. ერთეულია მისი ცვალებადობის გათვალისწინებით. ზემოთქმულის შედეგად უნდა დავასკვნათ, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში შემუშავებული დეფინიციით, ი. გ-ის სამეცნიერო დისციპლინის ძირითად შინაარსს ამა თუ იმ საზოგადოების შიდა ტერიტორიული სტრუქტურის და ამ უკანასკნელის დროთა ვითარებაში ევოლუციის კვლევა შეადგენს.

ზემოხსენებული დეფინიცია XX ს. 60-იანი წწ-ის ქართული ისტორიოგრაფიის მონაპოვარია. ასეთი მეთოდოლ. თვალსაზრისი განაპირობებდა საქართველოს ისტ.-გეოგრაფიული პრობლემების პრაქტ. კვლევის მეთოდიკასაც: სათანადო ნარატიული, კარტოგრაფიული, დოკუმენტური, არქეოლ., ნუმიზმატიკური მასალის დამუშავებასთან ერთად, ხორციელდებოდა ინტენს. საველე ექსპედიციები ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონში მატერ. კულტურის ძეგლთა და ტოპონიმიკის ფიქსაციის მიზნით. ამრიგად შეგროვებული მასალის დამუშავებისა და ქრონოლ. კლასიფიკაციის საფუძველზე დაისვა და დამუშავდა ჩვენი ქვეყნის ისტორიის კარდინალური საკითხების მთელი რიგი, ისეთები, როგორიცაა ძველ ქალაქთა და გარკვეული ტიპის ციხესიმაგრეთა წარმოქმნის მიზეზები; საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა მეზობლებთან და ამ ურთიერთობების განხორციელების მაგისტრალური გზები; საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობა და ამ უკანასკნელის მნიშვნელობა არა მხოლოდ ცალკეული რეგიონების, არამედ მთელი საქართველოს გაერთიანებისათვის.

ამგვარად, ისტ.-გეოგრაფიული კვლევა-ძიება ნათლად აყენებს და ცალსახად წყვეტს საქართვ. ისტ. ტერიტორიის წარმოქმნის კანონზომიერების კარდინალურ საკითხს: ეს იყო არა ზედაპირული *პოლიტ.* პროცესის შედეგი, არამედ ღრმა სოციალურ-ეკონ. და კულტურული განვითარების ბუნებრივი დაგვირგვინება. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ისტ.-გეოგრაფიული კვლევა-ძიების შედეგად ახლებურად დაისვა აგრეთვე ქართვ. ხალხის სოც. განვითარებისა და ქართვ. ერის გენეზისის მნიშვნელოვანი პრობლემებიც.

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ი. გ-ის ძირითად შინაარსს საზოგადოების შიდატერიტორიული სტრუქტურისა და ამ უკანასკნელის დროთა ვითარებაში ევოლუციის კვლევა შეადგენს. ისტ.გეოგრაფიულმა საველე კვლევა-ძიებამ საქართველოში შექმნა შე-

საძლებლობა, თვალი გაგვედევნებინა ისტ.-გეოგრაფიული ცვლილებებისათვის ათასწლეულთა განმავლობაში, წარმოგვეჩინა ადგილ. საზ-ბის სოც. და ამასთან და-კავშირებული შიდატერიტორიული სტრუქტურის ცვლილებები, გაპირობებული ეკონ. გან-ვითარების კანონზომიერებით უძველესი პერიოდიდან შუა საუკუნეების ჩათვლით.

საქართველოს ტერიტორიის ისტ.-გეოგრაფიული ცვლილებების პროცესი მისი სოც. და ეკონ. განვითარების ადეკვატურია. გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ ზემოხსენებული თვალსაზრისი საზ-ბის ისტ.-გეოგრაფიული განვითარების კანონზომიერების შესახებ და ამის საფუძველზე მიღებული მეთოდოლ. დასკვნა ისტ.-გეოგრაფიული ცვლილებებისა და სოც.-ეკონ. განვითარების ადეკვატურობის შესახებ ქართული ისტოროგრაფიის მონაპოვრად უნდა ჩაითვალოს.

ლიტ.: ა ბ ა შ ი ძ ე ზ., ვ ა შ ა კ ი ძ ე ვ., მ ი რ ი ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ნ., ჭ ე ი შ ვ ი ლ ი გ., ყოველი საქართველო (ქართული სახელმწიფოს ისტორიული საზღვრები უძველესი დროიდან დღემდე), თბ., 2014; ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი, ნაკვ. 1, თბ., 1979; მ ი ს ი ვ ე, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი, თბ., 1985; მ ი ს ი ვ ე, ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან, თბ., 2014; ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგ. 1, თბ., 1964; წგ. 8, თბ., 1975; გ ვ ა ს ა ლ ი ა ჯ., აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი), თბ., 1963; მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი დ., უჯარმა, თბ., 1966; მ ი ს ი ვ ე, ექვთიმე თაყაიშვილი და ისტორიული გეოგრაფია, კრ.: ექვთიმე თაყაიშვილი. ცხოვრება და მოღვაწეობა, თბ., 1966; მ ი ს ი ვ ე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, ტ. 1–2, თბ., 1977–80; მ ი ს ი ვ ე, ქიზიყის ძველი ისტორია, თბ., 1997; ნ ი ნ ი ძ ე დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია, თბ., 2005; ხ ა რ ა ძ ე კ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია (ქვემო ქართლი), თბ., 1991; მ ი ს ი ვ ე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია (შიდა ქართლი), თბ., 1992; მ ი ს ი ვ ე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია (ზემო ქართლი), თბ., 2000; ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი ივ., საქართვე-ლოს საისტორიო გეოგრაფია VII–XII სს. ქ. შ., *თხზ.* თორმეტ ტომად, ტ. 2, თბ., 1983; მ ი ს ი ვ ე, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, იქვე, ტ. 12, თბ., 1998.

დ. მუსხელიშვილი